

החופה – מגלות לגאולה

הרב ישראל סמט
פורסם ב"צהר" גליון כ תשס"ה

פרק ראשון – החופה והארץ

א. אעלה את ירושלים על ראש שמחתי

יש שנהגו שקודם שבירת הכוס¹ החתן אומר את לשונה הנרגשת של שבועת בן הגלות המופיעה בספר תהלים (קלז, ה-ו):

אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני. תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי².

שבועה זו מופיעה כהמשך דברי בני הגלות, המסרבים לבקשת שוביהם לשיר להם משירי ציון. אפשר להבין שכוונת הדברים היא שכל זמן שישראל בגלות, אין מקום לשמחה ולשירה³. "משחרב הבית האחרון רבו פרושין בישראל שלא היו אוכלין בשר ולא שותין יין" (תוספתא סוטה טו, יא; ב"ב ס, ב). ברם, גישה זו לא התקבלה באומה. הגישה שנפסקה להלכה היא גישת ר' יהושע שאמר (שם):

סד אדם את ביתו בסיד, ומשייר בו דבר מועט... עושה אדם כל צרכי סעודה, ומשייר דבר מועט... עושה אשה כל תכשיטיה, ומשיירת דבר מועט, שנאמר: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני... תדבק לשוני לחכי...".

בדברי ר' יהושע הוזכרו מעשים מעוררי שמחה הקשורים לנישואין: בניין בית, סעודה⁴ ותכשיטי אשה⁵. לפי דבריו אין להימנע מכל אלה, אך צריך לזכור את ירושלים ב'ראש השמחה'. שבועת בני הגלות התפרשה אפוא לא כהטלת איסור על השמחה, אלא כקביעת הצורך לזכור את ירושלים גם בעת שמחה.

ב. החופה כהליכה מגלות לגאולה

מאמר זה הוא המשך למאמרי "משמעותם של מנהגי חופה" ('צהר' ט-י). שם ראינו שהמנהג המסמיך את האירוסין והנישואין זה לזה, חיזק את הממד הדרמטי שבחופה, והפך אותה

¹ הנקשרת לחורבן ירושלים. עי' רמ"א אה"ע סה, ג, ומקורו בכל-בו סי' סב.

² על אמירת הפסוק בעת החופה, עי' ט"ז אר"ח סי' תקס ס"ק ד.

³ יש שאסרו את הנגינה, למעט במקום מצוה, כגון בשמחת חתן וכלה. השווה שר"ע ורמ"א אר"ח תקס, ג. בירושלים נהגו שלא לנגן בחתונה אלא בתוף, עי' 'מנהגי א"י' עמ' שלז; 'הנישואין כהלכתם' פרק יג הע' 76.

⁴ המשנ"ב, סי' תקס ס"ק ה, פירש שמדובר גם בסעודת חתונה.

⁵ גזרו על עטרת כלה: שר"ע אר"ח תקס, ד.

למעין "מחזה", היכול להתפרש במספר אופנים. מאמר זה מפרש את מעמד החופה ומנהגיו כייצוג של המצב הלאומי.⁶ גם כשהאומה שרויה בגלות, או כשעדיין לא הושלמה גאולתה, בחופה אנו חווים את המשך התהליך – את ההתקדמות וההגעה לגאולה השלמה. מנהג ישראל לשמוח בחתונה אינו רק 'ויתור' לצורך העם, משום 'שאינן גוזרין גזירה על הצבור אא"כ רוב צבור יכולין לעמוד בה' (תוספתא סוטה וגמ' ב"ב שם). החתונה נתפסת כחריגה מהגלות. במעמד החופה אנו מזכירים את החורבן בצורות שונות; אך הדבר לא בא רק כדי לעורר צער, אלא כדי לעורר כיסופי גאולה. הזכרת צערה של ירושלים בחופה הוא בבחינת "כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה"⁷. אולם משמעות הביטוי 'זוכה ורואה בשמחתה' בחתונה, אינו רק הבטחה לעתיד⁸. החתונה עצמה נתפסת כ'גאולה' בזעיר אנפין. שמחת החתונה היא מעין שמחת הגאולה שלעתיד, כך שהשמח בחתונה זוכה לראות בשמחתה של ירושלים בחתונה עצמה.⁹

ג. נישואין כדימוי מתגשם

היחס בין איש לאשה משמש כמשל לנושאים רבים. במגוון רחב של תרבויות מדומה אשה לאדמה, והיחס בין איש לאשה נמשל ליחס בין אדם לאדמה¹⁰. בנוסף לכך אנו מוצאים במקרא שהיחס בין עם ישראל (וארץ ישראל) לקב"ה מדומה ליחס שבין איש לאשה. ישראל הם בבחינת אשה, שמוטל עליה להיות נאמנה לבעלה. עבודה זרה מדומה לזנות הגוררת אחריה עונשים כבדים. לכן אין זה מפתיע למצוא שדימויים אלה משמשים בתיאור מרכיביה של גאולת ישראל, שיש בה גם שיבה של העם לארצו וגם חידוש הקשר בין העם לא-להיו. חיי הנישואין אינם קשורים לנושאים אלה רק כדימוי, אלא גם במציאות הממשית. היחס בין האדם לאדמתו מבוסס על ידי ישיבת המשפחה בנחלתה. חיי משפחה הם גם תנאי להשראת שכינה על האדם, ועשיית רצון ה' היא תנאי לירושת הארץ. נמצא שהמשל והנמשל מתקיימים כאחד.

ד. אשה – אדמה

הזכרת ענייני הגאולה בזמן הנישואין, קשורה לתפיסות ראשוניות של קשר בין איש ואשה. התורה מדמה במספר מקומות אשה לאדמה. יש מהראשונים שהצביעו על סמיכות הפרשיות

⁶ הסיבות להיווצרות המנהגים נידונו במאמר הנ"ל. כפי שכתבתי שם, הסיבות להתהוותו של מנהג אינן בהכרח הסיבות לכך שעם ישראל רצה בו והמשיך לקיימו. כדי שמנהג ימשיך להתקיים, צריכה להיות לו משמעות בשעה שבה מקיימים אותו. באופן זה קיבלו מנהגי החופה במהלך הדורות פירושים רבים. פירושים אלה 'חושפים' ממדי עומק במנהג, בבחינת שבעים פנים למנהג. חשיפתם של רבדים נוספים מרחיבה את משמעותו של המנהג ומחזקת את קיומו.

⁷ ב"ב שם; תענית ל, ב.

⁸ כלשון התוספתא, סוטה טו, טו: "וכל המתאבלים עליה בעולם הזה שמחים עמה לעולם הבא".

⁹ רעיון זה חוזר פעמים רבות בתפארת שלמה, למשל בפר' חיי שרה ובפר' בשלח. ועי' גם פרי צדיק לראש חודש אדר אות ט, דברים אות טז.

¹⁰ עי' יבמות סג, א: "כל אדם שאין לו אשה אינו אדם... כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם...".

בין אשה לְכָרָם ושדה, בפרשת "כי יקח איש אשה..." הבאה אחרי דינו של הבא בכרם רעהו ובשדה רעהו¹¹. קשר בין אשה לאדמה נמצא עוד בדברי השוטרים אל העם בשעת היציאה למלחמה:

מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו... ומי האיש אשר נטע כרם ולא חיללו... ומי האיש אשר אירש אשה ולא לקחה ילך וישב לביתו פן ימות במלחמה ואיש אחר יקחנה. (דברים כ, ה-ז)

בין החוזרים מעורכי המלחמה מצויים אלה שהחלו בתהליך ולא השלימו אותו: בונה בית, נטע כרם ומארש אשה. שלושת אלה קשורים להקמת המשפחה. השדה מספק את המזון והמלבוש, הבית הוא מקום המגורים שבו חיים האיש והאשה. בעולמו של המקרא בולטת השאיפה לכך שזרעו של אדם ימשיך לשבת על אדמתו ובכך יקים את שמו. אף כאן נקשרה אשה לשדה ולבית¹². בעת הגאולה שבים ישראל לאדמתם ודבקים בה, כשם שדבק האיש באשתו¹³.

ה. שלוש דבקייות

התורה מציינת שלושה דברים שבהם צריך האדם לדבוק: בה', באדמה ובאשה¹⁴. שלושת אלה יוצרים שלמות של חיים אנושיים, שבהם יושבת משפחה על נחלתה ומקימה את שמה לדורות. מצאנו בתורה, שהדבקות בה' והדבקות המשפחתית שתיהן תנאי לקשר לאדמה. אמרה תורה:

העידותי בכם היום את השמים ואת הארץ: החיים והמוות נתתי לפניך, הברכה והקללה; ובחרת בחיים למען תחיה אתה וזרעך. לאהבה את ה' א-להיך לשמוע בקולו ולדבקה בו, כי הוא חייך ואורך ימיך לשבת על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיך לאברהם ליצחק וליעקב לתת להם. (דברים ל, יט-כ)

נמצא שהדבקות בה' מוליכה 'לשבת על האדמה' שנשבע ה' לתת לאבותינו. מצאנו בתורה פעמים רבות, שכשישראל אינם עושים את רצון ה' הרי הם גולים מעל אדמתם. לגלות גורמת לא רק מעילה בה', אלא גם פגיעה בקדושת המשפחה, חטאי זנות ועריות. בסופן של שתי הפרשיות העוסקות בדיני עריות, הדגישה התורה שחטאי עריות גורמים לגלות:

¹¹ דברים כד, א. ראב"ע שם: "גם היא חשובה כשדה" (כך הגרסא בחלק מכתבי היד, וכן מוכח שהיה נוסח הראב"ע לפני האברבנאל). ועי' פירוש הרוקח שם.

¹² כר' יוסי שהיה קורא לאשתו 'ביתי': שבת ק"ח, ב.

¹³ דימוי הקשר לאדמת הארץ כקשר בין איש לאשה רווח גם בספרות הציונית. למשל: "ציון תמתי, ציון תמדתי, לך נפשי מרוחק הומיה. תשכח ימיני אם אשכחך, יפתי", בשירו של מנחם מנדל דוליציקי 'אם אשכחך'; "אירשתיך לי בדם", "בשבועה לזהטה את שבויה לי", בשירו אל אלכסנדר פן 'אדמה אדמתי'; "אנו נייפה אותך מאוד, נלבישך שלמת בטון ומלט", בשירו של נתן אלתרמן 'שיר בוקר'; "יחבקו אותך דרכיה של הארץ הטובה היא תקרא אותך אליה כמו אל ערש אהבה", בשירו של יורם טהר-לב 'קום התהלך בארץ'.

¹⁴ בה' – דברים יא, כב; ל, כ. באדמה – במדבר לו, ז ו-ט. באשה – בראשית ב, כד. עי' במאמרי "ירושת התורה וירושת הארץ", בתוך 'אורות עציון' כה, עמ' 133-136.

אל תיטמאו בכל אלה, כי בכל אלה נטמאו הגויים אשר אני משלח מפניכם. ותטמאו הארץ, ואפקוד עוונה עליה, ותקיא הארץ את יושביה. ושמרתם אתם את חוקותי ואת משפטי, ולא תעשו מכל התועבות האלה, האזרח והגר הגר בתוכם. כי את כל התועבות האל עשו אנשי הארץ אשר לפניכם ותטמאו הארץ. ולא תקיא הארץ אתכם בטמאכם אותה כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם.

(ויקרא יח, כד-כח)

כשישראל בוגדים בה' ועוברים על חוקיו, ביניהם קדושת המשפחה, באה גלות ומנתקת בין העם לאדמתו. נמצא שהיחס בין ישראל לה' מקביל ליחס בין איש לאשתו. שניהם מהווים תנאי לשיבת עם ישראל בארצו.

במקומות רבים במקרא נמשל היחס בין ישראל לה' לקשר בין איש לאשה. כשישראל אינם דבקים בה' חלילה, הדבר מדומה לבגידה של אשה בבעלה. גם בעניין זה אנו מוצאים שהאשה – ישראל – נמשלת לאדמה. עם ישראל מדומה במקרא לנחלתו של ה', למקום שבו איווה ה' לשכון ובו הוא עתיד לחזור ולשכון¹⁵.

ו. גאולה

המשמעות הבסיסית של מושג הגאולה במקרא, היא: גאולת קרקע שנמכרה והשבתה לבעליה, או גאולת אדם שנמכר לעבדות. שני אלה נעשים על ידי בן המשפחה הקרוב ביותר שנקרא בשם 'גואל' (ויקרא כה). חלק עיקרי בגאולת ישראל, הוא שיבתם אל ארצם ואדמתם, שיש בה גאולה של העם משביו וגאולת הארץ מידי המחזיקים בה. חידוש הקשר והדבקות בין העם וארצו כרוכים בחידוש הקשר בין העם לבין א-להיו. שני העניינים, חידוש הקשר בין העם לבין אדמתו וחידוש הקשר בין העם לבין ה', נמשלים במקרא לחידוש הקשר בין איש לבין אשה. הנביא ישעיה עסק בשני הנושאים בנבואה אחת:

לא יאמר לך עוד עזובה ולארצך לא יאמר עוד שממה, כי לך יקרא חפצי-בה ולארצך בעולה, כי חפץ ה' בך וארצך תיבעל. כי יבעל בחור בתולה יבעלך בניך, ומשוש חתן על כלה ישיש עליך א-להיך.

(ישעיהו סב, ד-ה)

בני הארץ 'בועלים' אותה, כדרך שיבעל בחור בתולה, ובמקביל מתחדש הקשר בין הקב"ה לישראל (ולארץ ישראל) בשמחה, כמשוש חתן על כלה.

¹⁵ דברים לב, ט; זכריה ב, טז.

ז. מזיכרון הגלות לתקוות הגאולה

החתונה, שבה דבק איש באשתו, מקבילה ליחס בין ישראל לאדמתם ובין ישראל לקב"ה. בזמן הגלות לא זכינו שמשפחות המקימות את ביתן ישבו על אדמתן, ולכן באופן טבעי דווקא בחתונה עולה זיכרון החורבן; בולטת העובדה שהדבר שאמור היה להיות ההמשך הטבעי של הקמת הבית - ישיבת המשפחה על נחלתה, לא יתקיים. מצד שני, עצם הקמתה של משפחה היא מעשה מעורר תקווה. היכולת להקים משפחה ולהמשיך את קיום הפרט והכלל, יש בה שמחה. לכן מובן הדבר שבצד הזכרת צער הגלות, מפעמת בחתונה התקווה לגאולה. אין זה מפתיע שאחד הסימנים המובהקים לגלות או לגאולה, הוא קיומה של שמחת החתונה או היעדרה. וכך תיאר הנביא את חורבן הארץ:

והשבתי מערי יהודה ומחוצות ירושלים, קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה, כי לחורבה תהיה הארץ.

(ירמיהו ז, לד)

לעומת זאת, סימן הגאולה הוא:

עוד ישמע במקום הזה, אשר אתם אמרים חרב הוא מאין אדם ומאין בהמה, בערי יהודה ובחוצות ירושלים הנשמות מאין אדם ומאין יושב ומאין בהמה; קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, קול אמרים הודו את ה' צב-אות כי טוב ה' כי לעולם חסדו, מביאים תודה בית ה', כי אשיב את שבות הארץ כבראשונה, אמר ה'.

(ירמיהו לג, י-יא)

קול השמחים בחתונה הוא סימן לבריאות החיים של עם היושב על אדמתו ברוב טובה, לארץ שיושביה עליה והם דבקים במשפחתם, באדמתם ובא-להיהם.

ח. נישואין של גלות ושל גאולה

חיי הנישואין מכילים את חיי האדם בכל גוניהם, הגשמיים והרוחניים. אלה כאלה אינם באים לידי שלמות בגלות. המצב הרוחני בגלות אינו שלם בהיעדרם של חיים לאומיים שלמים בארץ, בהיעדרה של תורת ארץ ישראל; ואין צריך לומר שבגלויות רבות לא היה המצב החומרי שלם. אף אם זכו ישראל לחיות בגלות חיים טובים מבחינה חומרית, לא נקשר העולם החומרי בגלות לעולם הרוח, אלא נתפס כמפריע לו¹⁶. יתר על כן: יש טעם לפגם בהנאה חומרית בזמן החורבן. כתוצאה מכך עודד עם ישראל שמחה והנאה במקום מצוה¹⁷. שמחה במקום מצוה נועדה לא רק לחזק את קיום המצוה, אלא נובעת מתפיסה של קיום המצוה כהתנוצצות של הגאולה. קיום מצוה, לא רק שהוא מקרב את הגאולה, אלא מעמיד

¹⁶ השווה חובות הלבבות, שער ט פרק ז: "וכל אשר נוספה הארץ יישוב, נוסף השכל חורבן". בזמן הגאולה היחס לעולם החומרי צריך להיתקן. עי' 'נאדר בקודש', מאמרי הראי"ה ב עמ' 406.

¹⁷ עי' שר"ע ורמ"א אר"ח תקס, ג.

את העולם על סדרו הנכון. הוא עצמו מעין גאולה בזעיר אנפין. ברם, כפי שראינו לעיל, לא נשללו כליל חיי החומר וההנאה מהם, אלא הודגשה החובה של זיכרון החורבן. אפילו בזמן הגלות, עשויים להיות בחיי הנישואין איים של שלמות רוחנית וגשמית בתוך עולם לא שלם. בחיי הנישואין יכול להיות פן של גאולה, ותפקידה של כל משפחה הוא להגדיל פן זה בחייה.

ט. התנוצצות אור הגאולה

כנגד העצבות השרויה בחתונה של גלות, אמרו חז"ל:

כל הנהנה מסעודת חתן... אם משמחו... כאילו בנה אחת מחורבות ירושלים.

(ברכות ו, ב)

המשמח חתן וכלה ומסייע בהתמדת זיווגם משתתף בבניין המשפחתי, והמשפחה המוקמת נמשלת להקמת חורבה מחורבות ירושלים¹⁸. הקמת משפחה מחזקת את העם ומקרבת את גאולתו. ברם, הקושי בפירוש זה הוא שלא המשמח הוא הבונה את החורבה, אלא החתן והכלה עצמם. הגמרא אינה עוסקת בחשיבות הקמת משפחה, אלא בחשיבות השמחה בעת החתונה, שהיא מעין שמחת העם היושב על אדמתו. בשעת שמחת חתן וכלה, אפילו בעת הגלות הורגשה ונשמעה המנגינה העתידה להישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים. החתונה כולה עומדת מחוץ להווה הגלותי. לא רק החתן והכלה, אלא כל הנמצאים בחתונה עוברים מהזמן שבו הם מצויים אל תקופת הגאולה, והם שותפים ביצירת שעה אחת של גאולה בתוך ההווה של הגלות.

פרק שני - ביאור מנהגי החופה

א. פרידה של גלות

המנהג שלפיו בני הזוג אינם נפגשים בשבוע שלפני חתונתם, מחזיר את בני הזוג אל מצב הבדידות של הרווקות. מתוך ראיית החתונה כהמחשת מהלך הגאולה, המנהג מדגיש לא רק את הממד הפרטי אלא גם את הצד הלאומי - לא טוב היות האומה בלא ארצה וא-להיה. ההרחקה בין בני הזוג העומדים להינשא היא בבחינת גלות הבאה לפני הגאולה. החיסרון המודגש בשבוע זה, הופך את האיחוד הבא אחריו למשמעותי יותר. אנו ניגשים אל החופה כדרך שתיקנו חכמים במצוות סיפור יציאת מצרים: "מתחיל בגנות ומסיים בשבח". מתוך הגלות אנו חשים בשבחה ובהכרחיותה של הגאולה.

¹⁸ בביטוי "חורבה מחורבות ירושלים" ישנה גם התייחסות לכך שזוג המתחתן קשור להיסטוריה של עם ישראל, ומהווה חוליה נוספת בשרשרת של דורות.

ב. טהרה ותשובה

ראוי לה ליציאה מן הגלות שתהיה מלווה בטהרה ותשובה. הגלות נגרמה על ידי טומאת חטא, המשווה בכתוב לטומאת הנידה:

בית ישראל יושבים על אדמתם ויטמאו אותה בדרכם ובעלילותם, כטומאת הנידה היתה דרכם לפני.

(יחזקאל לו, יז)

האיחוד המחודש בין האומה לה' כרוך בטהרה כטהרת הכלה מטומאתה: זרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם, מכל טומאותיכם ומכל גילוליתכם אטהר אתכם.

(שם פס' כה)

נמצא שבממד הלאומי מסמלת הטבילה את טהרת עם ישראל לדבוק בה' כחלק מתהליך הגאולה. טבילת הכלה (ויש נוהגים שגם החתן הולך לטבול ביום חתונתו¹⁹) מקבילה לטהרת האומה²⁰, ויש בה גם קבלת נאמנות לבעלה²¹.

טהרת ישראל עתידה לחזק את אחיזת העם בארץ:

ביום טהרי אתכם מכל עוונותיכם, והושבתי את הערים ונבנו החרבות; והארץ הנשמה תעבד תחת אשר היתה שממה לעיני כל עובר.

(שם, פס' לג-לד)

כדרך שכלה הנטהרת לבעלה עשויה להרות וללדת, כך טהרתם של ישראל היא הקדמה לברכת הריבוי בארץ:

עוד זאת אדרש לבית ישראל לעשות להם, ארבה אתם כצאן אדם. כצאן קדשים, כצאן ירושלים במועדיה, כן תהיינה הערים החרבות מלאות צאן אדם, וידעו כי אני ה'.

(שם, פס' לז-לח)

ג. צום החתן והכלה

הצום ביום החתונה, קשור אף הוא להזכרת החורבן ולתהליך הטהרה והתשובה. כבר במקרא נזכרים ארבעת הצומות שנהגו בישראל בגלל החורבן. בדומה לכך יתכן שהצום ביום החתונה קשור לגזרה שנגזרה על הכלות, שיהיה "איסטרטיוס בועל תחילה"²². אפשר להבין את משמעות הגלות כמעין צום. צער הגלות מכפר על עוונותינו ומאפשר לנו לשוב אל הארץ ואל ה'. כפי שהזכרנו לעיל, היחס לעולם החומרי – בעייתי בגלות. הצום מסייע להתייחס

¹⁹ חופת חתנים סי' ו אות א.

²⁰ עי' תנחומא (בבור) מצורע יז: "הקב"ה מדמה טומאת ישראל לטומאת הנדה שנטמאת ונטהרת, כך עתיד הקב"ה לטהר ישראל, שנאמר 'וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם' וגו'".

²¹ עי' בתפילה שנתחברה לאמירה קודם טבילה (נטעי גבריאל א עמ' שפה).

²² ירושלמי כתובות א, ה; בבלי שם ג, א ועוד; וראה יעקב רייפמן, "מקור מנהג צום חתן וכלה ביום חופתם", פּוֹכְבֵי יצחק, 1865, עמ' 31.

בצורה נכונה יותר לצד החומרי בחיים²³. אם כן אין הצום רק ביטוי של צער על הגלות, אלא מעשה המאפשר לנו להתבונן בתכלית הרוחנית של הנישואין והגאולה בלא הפרעה מצד העולם החומרי.

אחד המקורות למנהג הצום ביום החתונה הוא הירושלמי (ביכורים ג, ג), המבאר שעונות החתן נמחלים: "חכם, חתן, נשיא - גדולה מכפרת". תפקיד הנשיא הוא תפקיד לאומי. כשאדם מתמנה לנשיא, עונותיו נמחלים. הדמיון הבסיסי בין חתן לבין נשיא הוא שלשניהם נוספת אחריות. אך עצם ההשוואה ביניהם מצביעה על דמיון בין האחריות הלאומית לאחריות המשפחתית. בהיעדר נשיא בישראל, לא נותר אלא לדמות כל חתן וחתן לנשיא, ולהתפלל שתשוב הנשיאות לישראל.

ד. ציבור המשתתפים

יסוד הקשר שלנו לארץ ישראל הוא לאומי. הקב"ה הבטיח את הארץ לאבותינו כאבות האומה. ישיבת כל יחיד בארץ היא מכוח ירושת אבות. לכן בחתונה, שבה נבנית משפחה האמורה לשבת על נחלתה ולחזק את דבקותנו בארץ, נוכח גם ציבור. נוכחות הציבור בחתונה מודגשת על ידי הצורך להעמיד שני עדים מתוך הציבור. הציבור הוא שאמור לתת אישור לכך שהמשפחה המוקמת ראויה להיות חלק ממנו ולרשת את נחלתה בתוכו. הדבר בא לידי ביטוי במנהג ה'קציעה' המופיע בירושלמי (כתובות ב, י):

בשעה שהיה אדם מוכר את שדה אחוזתו, היו קרובין ממלין חביות קליות ואגוזים ושוברין לפני התינוקות, והתינוקות מלקטין ואומרים: נקצץ פלוני מאחוזתו. ובשעה שהיתה חוזרת לו היו עושין לו כן ואומרים: חזר פלוני לאחוזתו.

...אף מי שהיה נושא אשה שאינה הוגנת לו, קרוביו ממלין חביות קליות ואגוזים ושוברין לפני התינוקות, והתינוקות מלקטין ואומרים: נקצץ פלוני ממשפחתו ובשעה שהיה מגרשה היו עושין לו כן ואומרים: חזר פלוני למשפחתו.

שתי 'קציעות' כאן: מכירת האדמה – הפרדת האדם מדבקותו באדמה, ונישואין שאינם 'הוגנים' (כלומר: אין התאמה בין בני הזוג). נישואין אלה – דרכם להתפרק²⁴, ובני הזוג אינם הופכים חלק מהמשפחה המורחבת. נוכחות הציבור מחזקת את הדבקים: מאשרת את צירוף המשפחה החדשה לחברה ואת זכאותה לרשת את חלקה בארץ ישראל. החתן והכלה מצטרפים לעם, לקהילת יורשי הארץ.

גם בתלמוד הבבלי מופיע מנהג לזרוק קליות ואגוזים לפני חתן וכלה²⁵. בטעם המנהג כתבו ראשונים שהוא לסימן טוב, שיפרו וירבו כחטים²⁶. על פי האמור כאן אפשר להוסיף שזריקת

²³ עי' ש"ת דברי יציב, אה"ע סי' עו.

²⁴ עי' תוספתא סוטה ה, יא.

²⁵ ברכות נ, ב.

חטים ואגוזים ע"י הציבור העומד בחתונה מסמלת את הקשר בין הציבור והחתן והכלה לבין האדמה.

ה. שושבינין

בדרך כלל ההורים מלווים את ילדיהם לחופה. החופה – כמעמד שבו יוצא האדם לדרך עצמאית, מבטאת לא פעם קונפליקט בין דור ההורים לדור הצעיר, והעולם החדש עלול להתרחק מהישן. הולכת החתן והכלה לחופה על ידי הוריהם, מסמלת המשכיות וקשר – ראיית המשפחה המוקמת כהמשך הדורות הקודמים. רעיון זה מתחזק לפי דברי הזוהר, האומר שנשמות הדורות הקודמים באות לחתונה.²⁷

גם בדרך הגאולה עלולה להיות סתירה בין שאיפות הדור הנגאל, לבין תפיסת העולם של הדורות שקדמו לו. מעצם היות הגאולה תהליך שפניו אל העתיד, קיים הסיכון של התנתקות מהעבר. אחד מסימניה של גאולת ישראל הוא פתרונו של קונפליקט זה, כדברי הנביא:

הנה אנוכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא. והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם ...

(מלאכי ג, כג-כד)

הגאולה השלמה מצוינת בכך שהעתיד אינו מתנתק מהעבר אלא ממשיך אותו. ההליכה אל החופה, כמוה כהליכה לקראת הגאולה. לא רק בני הדור הנגאל הם שצועדים לקראתה, אלא הם נדחפים אליה מכוחם של כל הדורות הקודמים, המיוצגים על ידי ההורים. כולם יחד מצטרפים אל החתן והכלה בדרך אל הגאולה.

ו. ברית עם – לאור גויים

נוהגים להדליק נרות בחופה ובדרך אליה. אור הנרות מבטא את האור העתיד לשכון בבית המוקם. במקרא מבטא האור את אורו של ה' הבא לגאול את ישראל:

קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח. כי הנה החושך יכסה ארץ וערפל לאומים, ועליך יזרח ה' וכבודו עליך יראה.

(ישעיהו ס, א-ב)

אין זה מפליא אפוא שבתיאור שמחת החתונה המופיע בירמיה, מופיע גם אור הנר:

...קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, קול רחיים ואור נר.

(ירמיהו כה, י')

²⁶ רוקח סי' שנג; מהרי"ל הל' נישואין; אבודרהם סדר ברכת נישואין.

²⁷ זהו כנראה מקור המנהג ללכת לבית הקברות ולהזמין קרובים שנפטרו.

מפסוק זה נלקח הרעיון להפוך את הנר לסימן מוסכם לחתונה, תחת שלטון רומא בשעת גזירת המלכות: "אור הנר בברור חיל - משתה שם"²⁸. הנר היה סימן גאולה ושמחה בזמן שעבוד.

הנרות בדרך אל החופה סימלו בזמן הגלות, והם עדיין מסמלים, את אור הגאולה המאיר לנו את דרכנו, ולקראתנו אנו צועדים.

יתרה מכך. ירושלים עתידה להאיר לא רק לישראל, אלא לעולם כולו:

והלכו גויים לאורך ומלכים לנוגה זרחך. (ישעיהו ס, ג)

האור בדרך אל החופה ובחופה עצמה מבטא את אור הגאולה, הצריך להאיר לישראל ולעולם כולו. אור החופה מסמל לא רק את אור הגאולה באופן כללי, אלא גם את האור הספציפי: אור המשפחה. קיומה ויציבותה של המשפחה נחלשים בחלקים גדולים של העולם. עם ישראל נקרא להרים את דגלה של המשפחה. ברית המשפחה המאפיינת את ישראל, הולכת ובוקעת מתוך החופה לאור גויים.

ז. הינומא – קול דודי דופק פתחי לי

הכיסויים שבחופה (הינומא, טלית, יריעת החופה) מבטאים את ייחודם של החתן והכלה זה לזו. כיסוי איש ואשה בבגד אחד הוא הביטוי הפשוט ביותר לנישואין. אם עד עכשיו התכוננו החתן והכלה והלכו זה לקראת זה, הרגע שבו מכסה החתן את פניה של הכלה הוא הראשון שבו החתן מבקש מהכלה שתהיה מיוחדת לו.

יחזקאל (טז, ח) מתאר את הקשר בין ישראל לה' בגאולת מצרים כקשר הנוצר בין איש לאשה ומתבטא בכיסוי:

ואעבור עלייך ואראך והנה עתך עת דודים, ואפרוש כנפי עלייך ואכסה ערוותך,

ואשבע לך ואבוא בברית אתך, נאום ה' אלהים, ותהיי לי.

פריסת כנף הבגד וכיסוי הם ההקדמה לשבועה ולברית הזוגית, המהווה משל לגאולה הלאומית.

דימוי היחס בין ישראל לה' לקשר בין איש לבין אשה מצוי גם בשיר השירים. שם מחזר הדוד אחרי רעייתו ודופק על דלתה. כיסוי הינומא הוא בבחינת הדפיקה על הדלת, האות המבשר על חידוש הקשר בין ישראל לה' – אות גאולה²⁹.

פריסת כנף הבגד מביעה גם נכונות ליטול אחריות, לזון ולהלביש את המשפחה. הבעל נוטל על עצמו התחייבות זו באופן מפורש בכתובה, אך כבר כאן היא באה לידי ביטוי. אחריות

²⁸ סנהדרין לב, ב. יתכן שהפסוק בירמיהו שימש מקור למנהג. עי' תוס' שם ד"ה קול רחיים.

²⁹ יש שכתבו שפריסת הינומא נלמדת מהכתוב במגילת רות: "ופרשת כנפך על אמתך". נישואי רות לבועז הם נישואי גאולה גם בממד הפרטי, משום שנועדו להקים את שם המת על נחלתו, וגם בממד הלאומי בהיותם היסוד להולדת המלך המשיח.

דומה ישנה לעם על ארצו. בהגדרה שהגדיר הרמב"ן³⁰ את מצוות יישוב הארץ, מופיעות גם המילים: "שנצטוונו לרשת הארץ... ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה". בכלל ירושת הארץ אנו מצווים על הפרחת שממותיה³¹.

ח. דודי חמק עבר...

הזמן שבין כיסוי ההינומא לבין המפגש תחת החופה הוא מעין הפסקה בקשר. החתן כבר חיזר אחרי הכלה, אך היא עדיין לא נתנה את הסכמתה לבוא אליו. יתר על כן: היא אף אינה בטוחה לגמרי שהחתן עדיין עומד בדיבורו. גם בגאולת ישראל נדמה לעתים שהגאולה רחקה ואולי לא תבוא עוד. כך תיארו חכמים את הגאולה:

"דומה דודי לצבי" - מה הצבי הזה נגלה וחוזר ונכסה, כך גואל הראשון נגלה ונכסה... כגואל הראשון כך גואל האחרון. הגואל הראשון זה משה נגלה להם וחזר ונכסה מהם... אף גואל האחרון נגלה להם וחוזר ונכסה מהם.

(במדבר רבה יא, ב)

לאחר שנגלה החתן, מיד הוא נכסה מכלתו. טעמה של ההשהיה היא להגיע ליתר הבנה והתכוונות. זהו טעמן של ההשהיות בחופה, וגם של השהיית הגאולה. 'מתחיל בגנות' אינו רק כלל דידקטי של ליל הסדר, אלא עניין מהותי. אריכות הגלות מעמיקה את משמעות הגאולה ומגדילה את מעלתה. יש לציין שגם בשעה שהלך החתן אל החופה והתרחק כביכול מהכלה, הכלה מגיעה אליו כשסימן חיזורו ובחירתו בה – ההינומא – על פניה. בממד הלאומי, גם בעת הגלות כשנכסה הגואל, שמרו ישראל על נאמנותם לה' ולתורתו.

ט. נקבה תסובב גבר

עם בוא הכלה אל החופה, יש נוהגים שהיא מקיפה את החתן שבע פעמים. הקפות אלה מזכירות את הקפת חומות יריחו בזמן כיבוש הארץ. במישור הפרטי ההקפה מסמלת את 'הפלת החומות' שבין האיש לאשה. במישור הלאומי מסמלת הפלת חומות יריחו את החיבור המחודש לארץ ישראל.

מקורו הקדום של מנהג ההקפות הוא הפסוק בירמיהו (לא, כא):

עד מתי תתחמקין הבת השובבה, כי ברא ה' חדשה בארץ נקבה תסובב גבר.

אם עד עכשיו היה כל תפקיד החיזור מוטל על האיש, מעכשיו הוא מוטל גם על האשה. הנבואה מטילה את היוזמה לחידוש הקשר עם הקב"ה על האומה היהודית. בימינו קיבלה

³⁰ בהוספות הרמב"ן לספר המצוות, מצוות עשה ד.

³¹ הדבר בא לידי ביטוי גם בשירו של אלתרמן שהוזכר לעיל, 'שיר בוקר': "אנו ניפה אותך מאוד. נלבישך שלמת בטון ומלט...".

היזמה האנושית פן חדש: עם ישראל אזר את כוחותיו ושב אל הארץ בהקימו את התנועה הציונית. הקפת החתן ע"י הכלה, מסמלת אפוא את התפקיד הפעיל שנוטלת האומה במהלך הגאולה.

י. איחוד משפחות

לפי הנהוג, עומדים החתן והכלה במרכז, כשהכלה מימין החתן. אבי החתן ואבי הכלה עומדים לשמאלו של החתן ואמותיהם לימין הכלה. צורת עמידה זו מדגישה לא רק את התרקמות התא המשפחתי החדש, אלא את איחודן של משפחות המוצא. איחוד זה משמעותי לא רק במעגל הקרוב של בני המשפחה, אלא גם למשפחות הרחבות העומדות סביב לחופה ונקשרות ביניהן על ידי חופה זו, וכן לציבור המוזמנים כולו. בממד הרחב יותר, מסמלת האחדות בחופה את אחדות העם כולו, שהיא חלק חשוב בתהליך הגאולה. יחזקאל נצטווה לאחד שני עצים, כסימן לאחדות העתידה בין אפרים ליהודה.

ועשיתי אתם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל, ומלך אחד יהיה לכולם למלך ולא יהיו עוד לשני גויים ולא יחצו עוד לשתי ממלכות עוד... ועבדי דוד מלך עליהם ורועה אחד יהיה לכולם, ובמשפטי ילכו וחוקתי ישמרו ועשו אותם.

(יחזקאל לז, כב-כד)

יא. מסדר הקידושין

לפני החתן והכלה עומד מסדר הקידושין. כבימי צאתנו מארץ מצרים, כך בגאולה העתידה עומד אדם המוליך את עם ישראל אל ארצו. את תפקיד המנהיג ממלא בחתונה הרב מסדר הקידושין. לפי חלק מהמנהגים, צריך הרב בעת הברכה לכוון את פניו כנגד ירושלים³², או לחילופין להעמיד את החתן והכלה ופניהם לירושלים³³. בזה הופך מסדר הקידושין לרועה המנהיג את צאנו אל מקומם³⁴. הוא מזכיר לבני הזוג ולציבור כולו, שמגמת פנינו בחתונה זו, כמו בחיינו בכלל, היא ירושלים.

יב. ברכת האירוסין

ברכה לפני מעשה מצוה אמורה לעסוק במשמעותה של המצוה. רבותינו הראשונים התקשו בתוכנה של ברכה זו, שמברכים בה על איסור: "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על העריות ואסר לנו את הארוסות". משמעות הדבר היא שבחיי הנישואין ישנה חשיבות לא רק למותר אלא

³² מחזור ויטרי סי' תעה; מהר"ל הל' נישואין.

³³ עי' נטעי גבריאל, הלכות נישואין פרק יז הע' כד.

³⁴ דימוי רווח בתנ"ך מדמה את המנהיג לרועה צאן, המעביר צאנו ממקום למקום – גם מהגלות לארץ ישראל. עי' למשל ירמיה ג, יד-טו; כג, ג-ד; יחזקאל לד, כג ועוד.

גם לאסור, המעמיק את המותר. כבר הזכרנו שכך הוא גם בגאולתם של ישראל. גם שם ישנו ערך לעיכוב, לשלב שבו החתן כבר קרא לכלה, אך עדיין לא הכניסה לחופה. כך מוסיפים העיכובים בגאולה לעומקה וגודלה. כפי שהוזכר לעיל, הציווי על העריות קשור לטהרת ישראל שהיא תנאי לירושת הארץ. נמצא שהברכה על איסור העריות רומזת לקדושה המאפשרת לנו לשוב אל הארץ.

יג. הקידושין

מסכת קידושין פותחת במילים: "האשה נקנית בשלוש דרכים ... בכסף בטר ובביאה...". לשון קניין אשה, שבה בחרה המשנה, עוררה דיון במהלך הדורות. כבר הגמרא שאלה מפני מה לא נכתב במשנה 'האשה מתקדשת' בדומה ללשון "האיש מקדש" המופיעה בפרק השני של המסכת. בתוס' הרא"ש ביאר ששאלת הגמרא מבוססת על כך שהלשון השכיחה בש"ס היא לשון קידושין ולא לשון קניין. על פי דברי הגמרא (גיטין פה, ב) שאין גופה של האשה קנוי לבעלה, ומבלי להיכנס לשאלת הגוון הקנייני שיש לקידושין, מן הראוי לתת טעם מדוע בחרה המשנה לפתוח את המסכת העוסקת ביחס בין איש לאשתו בלשון קניין.

על פי האמור כאן, מסתבר שהמשנה נקטה לשון קניין כדי לחזק את ההשוואה בין שלושת קנייני האשה – כסף שטר וביאה, לבין קנייני הקרקע: כסף שטר וחזקה³⁵. הדמיון בין קניין אשה לקניין קרקע מלמד על הזיקה הפנימית שבין הנישואין לבין הקרקע. הנישואין קשורים להמשך ישיבת המשפחה על אדמת אבות. הגמרא בתחילת המסכת קושרת את לשון הקניין לקניית מערת המכפלה, אולי כדי לקשור את משמעות כריתת הברית שבין האיש לאשה אל כריתת הברית שבין העם לאדמתו.

מצאנו שאף היחס בין הקב"ה לישראל נקרא קניין:

חמשה קניינים קנה הקדוש ברוך הוא בעולמו... ישראל קנין אחד, מנין? דכתיב: "עד יעבור עמך ה' עד יעבור עם זו קנית".

(אבות ו, י)

לשון 'קניין' באה להדגיש שהיחס אינו יחס חיצוני ומקרי, אלא יחס מהותי ופנימי. חלק מרכזי בנישואין הוא ההתחייבות של החתן והכלה זה לזו, ההופכת את הקשר ביניהם מקשר שבא רק מרצון חופשי, לקשר הכרחי. הכרחיות זו מבטאת בלשון 'קניין'³⁶.

³⁵ הקשר בין נישואין לאדמה מתחזק במשניות בסופו של הפרק הראשון, העוסק במצוות התלויות בארץ (משנה ט) ובשכר קיום המצוות: נחלת ארץ ישראל (משנה י).

³⁶ עי' בדברי ר' צדוק הכהן, דברי סופרים אות ג: "כל הקניינים של אדם הם שייכים לו בתולדה ובשורשו, וכמו שאמרו בריש סוטה (ב, א) דמכריזין קודם יצירה בת פלוני לפלוני וכן שדה פלונית לפלוני, שגם זה דוגמת זיווג שיש לו חיבור בשורש, ועל כך אמרו (שם מז, א): שלושה חינוות הן, חן אשה על בעלה ומקח על מקחו, דזהו הסימן שהוא זיווג ומקחו השייך לו כאשר יש לו חן בעיניו והוא חושק בו דוקא".

חז"ל ביטאו את הכרחיות הקשר בין החתן והכלה ע"י הדגשת הגזרה הקדומה החופפת על הנישואין:

ארבעים יום קודם יצירת הוולד, בת קול יוצאת ואומרת: בת פלוני לפלוני.
(סוטה ב, א)

בדומה לכך ביטאו הנביאים, ובעקבותיהם חז"ל, את הכרחיות היחס בין ה' לבין עם ישראל.

יד. כדת משה וישראל

נהגו כל ישראל להוסיף ללשון הקידושין העיקרית "הרי את מקודשת לי" את המילים "כדת משה וישראל". בהקשר שבו אנו עוסקים כאן, מבטאת לשון זו את הזיקה החזקה בין המשפחה המוקמת בשעת הקידושין, לבין העם כולו. מהקידושין נובע איחוד בין בני הזוג, בין משפחותיהם, ולבסוף איחוד של העם כולו. כל אלה עומדים מוכנים להביא את הזוג אל נחלתו – למקומו בארץ ישראל. תפקידו של הגואל – המיוצג ע"י הרב – הוא להנהיג את כולם בדרך הגאולה. לאחר הקידושין עומד הציבור כולו דרוך ומוכן להמשיך דרכו.

טו. פאר תחת אפר

אחד ממנהגי האבלות שהיו נהוגים בחתונה בזמן חז"ל, היה אפר שהיו שמים בראש החתן. מאי "על ראש שמחתי"? אמר רב יצחק: זה אפר מקלה שבראש חתנים. א"ל רב פפא לאביי: היכא מנח לה? - במקום תפילין, שנאמר: "לשום לאבלי ציון לתת להם פאר תחת אפר". (בבא בתרא ס, ב)

בפסוק בישעיה שעליו מבוססים דברי רב פפא נאמר שאבלי ציון נתנו בראשם אפר, שיוחלף לעת הגאולה ב'פאר', שהוא מעין כתר³⁷.

טז. הכוס ושבירתה

המנהג לשבור כוס לאחר הקידושין נקשר להזכרת החורבן, כתחליף לאפר בראש החתן. הכוס במקרא מסמלת גורל של אדם או של עם. ישנה כוס של שמחה או תנחומים³⁸, וישנה כוס של פורענות.

³⁷ עי' כל-בו סי' סב: "צריך אדם לזכור בכל שמחותיו אבלות ירושלים, שנאמר: 'אם אשכחך ירושלים וכו' על ראש שמחתי', ואמרו ז"ל: זה אפר מקלה שעל ראשי חתנים שנותנין אותו במקום הנחת תפילין, שנאמר 'לשום לאבלי ציון פאר תחת אפר', ותפילין נקראו פאר שנאמר: 'פארך חבוש עליך', והבטיח הקב"ה שישביב לנו פאר תחת האפר שהיו נותנין בראש בזמן חורבנה. ויש מקום נמנעו שלא לתת אפר מקלה בראשי חתנים מפני שאין העם מוחזקים כלל בהנחת תפילין ולא יהיה בהם האפר תחת פאר, ויחששו גם כן שמא לא יהיה גם כן פאר תחת אפר. ונהגו לעשות זיכרון אחר במקומו שנותנין מפה שחורה על ראש החתן והכלה. ועל זה פשט המנהג לשבר הכוס אחר שבע ברכות".

³⁸ בנבואת החורבן של ירמיהו שהוזכרה לעיל (טז, ה-ט), נאמר שיחד עם קול שמחת חתן וכלה שיאבד, תאבד האפשרות ללכת למשתה חתן וכלה, ולהגיש כוס תנחומים לאבלים.

דרשו חכמים (בראשית רבה פח, ה):

קבעו חכמים ד' כוסות של לילי פסח... כנגד ד' כוסות של תרעלה שהקב"ה משקה את עובדי כוכבים... וכנגדן הקב"ה משקה את ישראל ד' כוסות של ישועה לעתיד לבוא... הכוס מסמלת אפוא את הפורענות שתעבור מישראל אל הגויים³⁹. שבירת הכוס מסמלת גם את החורבן עצמו, וגם את הסרת כוס הפורענות, והחלפתה בכוס ברכה. לפי מנהג אשכנז, נהגו לשבור את הכוס שעליה בירכו ברכות אירוסין. בטעם הדבר אפשר לומר שבאירוסין ישנו מרכיב של ריחוק בין בני הזוג, והם עתידים להתחלף במצב הקבוע של הנישואין⁴⁰. גם בממד הלאומי, לאחר התקדמות אל הגאולה חוזר הגואל ונכסה. שבירת הכוס מתייחסת לחורבן ולגלות, אך היא מופיעה בחתונה רק כשלב בהליכה אל הגאולה. אפשר להבין אפוא ששבירת הכוס בחתונה היא כשבירתה של כוס הפורענות והמעבר לכוס של ברכה. מעבר לשלב חדש יכול להיות מסומל בשבירת כלי המסמלת את סיום השלב הקודם⁴¹. יתכן שזו הסיבה למנהג לומר דברי שמחה לאחר שבירת הכוס, כדי להמשיך את הצעידה מהחורבן אל הגאולה. לפי המנהג הספרדי, הרווח יותר היום, שבירת הכוס נעשית לאחר שבע ברכות הנישואין. התזכורת לחורבן באה אחרי שהושלמה חווית הגאולה, לאחר שכבר שמענו את קולות השמחה בערי יהודה ובחוצות ירושלים. צריך אז להחזיר אותנו אל המציאות העכשווית כדי שנזכור שלא הכול שלם, ושבמציאות הממשית ירושלים ובית המקדש עדיין חרבים.

יז. כתובה

הכתובה מבטאת את ההתחייבויות שמתחייב הבעל לאשתו. ההתחייבות לעבוד ולזון אותה, קושרת אותו לאדמה שממנה הוא מוציא את לחמו. בתקופה שבה הקידושין והנישואין היו מופרדים זה מזה, ניצל החתן תקופה זו על מנת לבנות בית וליטע כרם. בחופה של היום שבה הנישואין סמוכים לקידושין, מסמלת הכתובה צד זה של דבקות בארץ. הקשר בין האיש ובין האשה מושלם בקשר לאדמה. כפי שהוזכר לעיל, גם לפני הגאולה השלמה שבים ישראל לאדמתם.

יח. מבריאה לגאולה

בשבע הברכות מעבר מבריאית העולם לבריאית הגאולה. מברכת "שהכול ברא לכבודו" עד "אשר ברא ששון ושמחה" בקול הנשמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים. כביכול, כל הבריאיה מחכה לחתונה זו, ובמישור הלאומי – לרגע זה של גאולה. לאחר שהחתן והכלה וכל הציבור

³⁹ עי' ישעיהו נא, כב-כג.

⁴⁰ עי' מהר"ם מינץ סי' קט, עמ' תקלט.

⁴¹ כפי שעשה אביו, שקנה כלים לבניו כשגדלו כדי שישברום - יומא עח, ב.

צעדו בהנהגת הרב מגלות לגאולה, התרוממה כל החתונה מהמקום שבו היא נמצאת
למציאות אחרת: לזמן הגאולה השלמה בארץ ישראל.
לקונצרט השמחה מצטרפים בנוסף להיסטוריה היהודית, לבני משפחה מהדורות הקודמים,
לרב ולציבור המשתתפים בחתונה זו, גם ההווה כולה – הכול, ארץ ישראל, ועל כולם חופפת
שמחת החתן והכלה שתימשך גם בשמחות נוספות כמותה.